

Feministická lingvistika

Feministická lingvistika je výsledkem ženského emancipačního hnutí promítnutého do oblasti jazyka. Vznikla v 70. letech 20. stol., rozvíjela se nejprve v Americe, později v Německu a dalších zemích západní Evropy, k nám pronikla až v 90. letech. Je nesena zájmem o jevy alternativní, sekundární, jinaké, a v této souvislosti i ženské. Analogicky k pojmu rasismus vznikl pojem sexismus, tj. diskriminace na základě příslušnosti k pohlaví. Diskriminace žen je spatřována rovněž v jazyce, v jeho systému i v jeho používání. Feministicky orientovaná lingvistika upozorňuje na to, že se do jazyka vepsal patriarchální model, v němž jsou ženy ukryty za muži. Důkazem toho je v očích takto orientované lingvistiky zejména tzv. generické maskulinum, jímž bývají v jazyce souhrnně označováni příslušníci obou pohlaví: fakt, že říkáme *herci* a míníme *herce* i *herečky*, že *diváci* zahrnují i *divačky* a pojmenováním *poslanci* jsou míněny i *poslanekyně*, interpretuje feministická lingvistika tak, že muži kolonizovali ženský prostor a ženy nemají v jazyce rovnocenná práva.

Jazykový systém, v němž jsou ženy jakoby neviditelné, je podrobován kritice a z té se pak vyvozuje potřeba jazykový systém změnit, jeho patriarchální model rozrušit a navyklé vyjadřování zbavit tzv. sexismu. Vznikají příručky rodově korektního vyjadřování, které navrhují, aby se např. v angličtině místo složenin typu *chairman* (předseda, doslova ale předsedající muž) užívaly nově vytvořené ženské protějšky *chairwoman* (doslova předsedající žena) nebo rovnou rodově neutrální *chairperson* (předsedající osoba), aby se v textu střídala zájmena mužská (*he*) se zájmeny ženskými

Odpověď

Musí se v češtině ženská příjmení přechylovat? Existuje nějaký zákon, který by to nařizoval?

Přechylování ženských příjmení, tedy přidávání koncovky *-ová* nebo *-á* k mužskému jménu, které je v současné době vnímáno stále více jako společenský i jazykový problém a o němž se vedou bouřlivé debaty, se dnes už netýká jen jmen cizích, která v původní podobě koncovku *-ová* či *-á* nemají (*Shirley Temple-Black*, *Susan Sontag*, *Julia Roberts*), ale v posledních letech i jmen domácích, jejichž nositelky si někdy přejí používat nepřechýlenou podobu svého rodného jména nebo jména svého manžela.

(*she*), anebo se tato zájmena užívala ve zdvojeném tvaru *he/she* či *s/he* apod.; aby se např. v němčině užívaly místo generického maskulina složeniny typu *Wissenschaftler/innen* nebo *WissenschaftlerInnen* apod. Navrhovaná řešení (tzv. splitting) se v mnoha institucionálních žánrech anglických a německých textů vžila (např. v textech vědeckých) a analogická řešení hledají i jiné jazyky.

Kategorii rodu je připisován podíl na utváření sociálních vztahů a hierarchizaci společnosti. Uvádí se, že v jazyce a jeho užívání jsou zakódovány mocenské mechanismy, kterých bychom si měli být vědomi a kterým bychom se měli vyhýbat. Pro češtinu má ovšem požadavek paralelního užívání mužského a ženského rodu paradoxní důsledky. Tlak na tzv. rozrušení patriarchálního modelu jazyka vycházející z angličtiny se na češtinu dost dobře vyvinout nedá: zatímco angličtina je jazyk takřka bezrodý, čeština je jazyk výrazně rodový. Nejenže je v češtině velmi rozvinutý systém přechylování, tj. odvozování ženských protějšků od jmen mužských (tedy *Čech/Češka*, *učitel/učitelka*, *vědec/vědkyně* apod.), ale v češtině má žena vlastní garnituru rodových koncovek i v jiných slovních druzích. Pavel Eisner to ve své knize o češtině *Chrám i tvrz* ve 40. letech 20. stol. vyjádřil tak, že čeština je přímo erotizována soustavou rodových koncovek, mužských a ženských: *chlapeč přišel*, ale *dívká přišla*. To vše v angličtině není, a má-li angličtina splnit požadavek „nepovyšování mužského rodu nad ženský“, stačí v textu střídát již zmíněná zájmena *he/she* nebo mluvit v množném čísle a užívat zájmeno 3. osoby *they*. Čeština ovšem dodržuje i v množném čísle rozdíl mezi maskuliny a femininy: *poslanci/poslanekyně*, *cyklisté/cyklistky*, *snowbordáci/snowbordačky*. Takže psaní nebo mluvení s důsledným paralelismem gramatických rodů by bylo hodně neekonomické a asi by nás dost zatěžovalo. Zvláště když si představíme, že různé rodové podoby má také většina přídavných jmen i některá zájmena a číslovky: *mnozí čeští učitelé* a *mnohé české učitelky*. A to prozatím ponecháváme stranou otázku psaní tvrdého a měkkého *i/y* v přísudku ve shodě. Jako příklad uveďme větu: *Jazykovědci a jazykovědkyně by byli/y rádi/y, kdyby čeští učitelé a české učitelky sami/y řekli/y, co by chtěli/y žáky a žákyne učit.*

Matriční zákon z 18. března 2004 uvádí v § 69 o přechylování ženských příjmení, že se tvoří v souladu s pravidly české mluvnice, tedy pomocí koncovky *-ová/-á*. Existují však i výjimky. Například při uzavření sňatku může žena požádat, aby bylo její jméno v oddacím listě uvedeno v mužském tvaru, pokud jde (a) o cizinku; (b) o ženu, která má či bude mít trvalý pobyt v cizině; (c) o ženu, jejíž manžel je cizinec nebo (d) o ženu, která je jiné než české národnosti. Dále zákon říká, že při zápisu narození dítěte do matriky mohou rodiče požádat, aby bylo jméno jejich dcery uvedeno v mužském tvaru, a to za stejných podmínek jako v předchozím případě.

V češtině je možný spíše jen náznak rodového paralelismu a má smysl o něj usilovat v situacích, v nichž je relevantní. Tradičně např. užíváme oba rody v oslovení: *kolegové a kolegyně*, galantně *dámy a pánové* (ale neříkáme třeba *přátelé a přítelkyně*, slovo *přítelkyně* užijeme jen tehdy, chceme-li zdůraznit důvěrný nádech slova *přítelkyně*).

Oba gramatické rody nacházíme obvykle také ve formulářích a dotaznících: *žadatel/žadatelka, narozen/narozena*. Požadavkům rodového paralelismu vycházejí vstříc i inzeráty nabízející práci, v nichž v poslední době častěji než dřív nacházíme vedle mužských tvarů i tvary ženské: *hledá se manažer/manažerka, asistent/asistentka, ředitel/ředitelka* apod. Je jistě zcela na místě, když se pracovní inzeráty řídí zásadou rodové korektnosti; užívají vůči ženám vstřícné gesto a ženy se cítí být explicitně osloveny.

Naproti tomu v souvislém textu zřejmě není možné užívat vedle sebe oba rody paralelně. Neříkáme, že *u nás žijí Češi a Češky, Slováci a Slovenky, Němci a Němky* apod., protože v popředí je kategorizace osob z hlediska etnicity, nikoli z hlediska rodu. Říkáme, že *ekologové se musí dohodnout s ekonomy*, protože opět nemáme na mysli rodové rozdíly, nýbrž rozdíly v profesích či zaměřeních. Při politické kategorizaci vystačíme s generickými maskuliny *sociální demokraté, občanskí demokraté, komunisté, lidovci, zelení* apod. a nenapadne nás doplňovat odpovídající ženské protějšky. V takových případech se užití jmen mužského rodu jeví jako plně systémové a je otázkou, jak by tu mohla čeština reagovat na tendenci lingvistiky rodu zviditelnit ženy, aby nebyly ukryty za muže, a zda by to bylo účelné.

Některé návrhy na reformu češtiny, která by zbavila jazyk historicky vzniklých rysů sexismu, jsou spíše provokativní. Byl to zase Pavel Eisner, kdo konstatoval, že patriarchální model jazyka se do češtiny vepsal i ve formě pravopisného pravidla, podle něhož se psaní měkkého a tvrdého *i/y* ve shodě např. ve větě *Jeden muž a dvě ženy přišli řídit přítomností životného mužského rodu* (jako příklad uváděl komickou větu *Její Veličen-*

I když je mnoho lidí přesvědčeno, že se tento zákon vztahuje na jakékoli užití jména v textu, není tomu tak. Právní předpisy upravují pouze zápis příjmení v úředních dokumentech (rodný list, občanský průkaz, cestovní pas atd.). V ostatních textech záleží na autorovi, zda zvolí jméno přechýlené, či nikoli.

Přechýlování příjmení vyplývá ze samotné povahy českého jazyka, z potřeby začlenit ženská příjmení do mluvnického systému češtiny. Přípona *-ová/-á* je užitečná nejen proto, že jednoznačně informuje, zda mluvíme o muži, či ženě, ale především umožňuje

stvo královna anglická a císařovna indická a řidič Pepa Žandourek vypadli z vozu). Toto pravidlo lze samozřejmě označit z hlediska feministické lingvistiky za sexistické. Ale máme brát tento pohled na jazyk vážně a začít psát tvrdé *y*, střídat *i/y* nebo je užívat paralelně? Teprve vývoj jazyka ukáže, je-li potřeba rodovou stavbu jazyka, kterou máme zažitou, rozkolísat.

Feministická lingvistika nepochybně odhaluje v jazyce rysy, jichž si uživatelé jazyka nejsou vědomi a jež dříve tak pozorně nereflektovala ani jazykověda. I když v citované Eisnerově knize, jak jsme viděli, je řada postřehů předjímajících dnešní uvažování o rodovém uspořádání jazyka, ovšem s tím rozdílem, že zatímco pro Eisnera byl rodový charakter češtiny spíše předmětem estetického okouzlení, pro feministické uvažování je předmětem kritiky. Tak se stává, že je zpochybňován i takový rys češtiny, jako je přechýlování vlastních jmen.

Přechýlování ženských jmen se na první pohled může jevit jako výsada českých žen: žena (*paní Alena Nováková*) se nemusí cítit ukryta za mužem (*panem Tomášem Novákem*), jako je tomu v anglickém *Mr. and Mrs. John Smith* (*pan a paní John Smith*). Mohlo by se tedy zdát, že české ženy tu mají výhodu. Ale tak jednoznačné to není. Přechýlování domácích jmen typu *paní Nováková* je dosud v češtině přijímáno jako samozřejmé a je zpochybňováno jen ojediněle, přechýlování cizích jmen ovšem už tak samozřejmé není. I před vlnou feministické lingvistiky se některá cizí ženská jména chápala citátově (*Agatha Christie*) a užívala se jednou v nepřechýlené (*Brigitte Bardot, Sophia Loren*), podruhé v přechýlené podobě (*Brigitte Bardotová, Sophia Lorenová*). Kontakt s cizími ženskými jmény je však dnes mnohem intenzivnější a redaktori, kteří uvádějí do českého prostředí stále nová cizí jména političek, spisovatelek, zpěvaček, sportovkyň apod., jsou mnohdy na pochybách, jakou podobu jména užít. Také cizinci, nebo vlastně cizinky, se někdy diví, proč jejich jména měníme. V tisku svého času jedna Američanka napsala: *My také zachováváme český úzus a říkáme Olga Havlová, nikoli Olga Havel, tak proč vy píšete Shirley Templeová?*

příjmení skloňovat. Nepřechýlená ženská příjmení (pokud nejsou zakončena na *-a*, např. *Gina Lollobrigida*) v češtině skloňovat nemůžeme, a proto text s takovými jmény často působí velmi neohrabaně (*Prezident se na letišti pozdravil s Georgem Bushem a Laurou Bush*) a také může čtenáři způsobit nemalé komplikace s porozuměním textu, zvláště tam, kde se vyskytne jen samotné příjmení. Např.: *Výhra darovaná Graf Seleš znamená výhra darovaná Grafovou Selešové, nebo Grafové Selešovou? Susan Sontag navštívila Shirley Temple může znamenat, že Sontagová navštívila Templeovou, ale i Sontagovou*

V této souvislosti se objevil v tisku článek nazvaný *Harašení* (LN VIII, 19. 8. 1995, 193), jehož autor označil přechylování jmen za pozůstatek „arogance bolševické moci“, s nímž je načase skoncovat. Jiří Kraus tehdy reagoval článkem *Přechylování není harašení* (LN VIII, 28. 8. 1995, 10), v němž vyložil, jak je přechylování zapojeno do gramatického systému češtiny, a upozornil, že za zásah do původní podoby jména bychom museli považovat nejen české přechylování jmen ženských, ale i skloňování jmen mužských: Říkáme-li *s panem Fisherem*, dodáváme k jménu také českou koncovku. Navíc, přestáváme-li příjmení žen přechylovat, přestáváme je i skloňovat: *Šel jsem na večeri s panem Fisherem a s paní Fisher*.

Nesmíme tedy zapomínat, že jazyky se liší nejen tím, co mohou vyjádřit, ale i tím, co musí vyjádřit. Čeština jako flektivní slovanský jazyk se systematicky vyznačeným gramatickým rodem bude pravděpodobně klubko problémů rozplétat jinak než jazyky neslovanské.

Je třeba položit si otázku, do jaké míry je na sebe rod přirozený (neboli pohlaví) a rod gramatický v češtině vázán? Vztah mezi přirozeným rodem osob, tedy mužskostí a ženskostí, a gramatickým rodem není totiž vůbec přímočarý. Pro označení lidských bytostí máme např. slovo *člověk*, které je rodu mužského, ale i *osoba*, které je rodu ženského. Chceme-li někoho vyzvednout, řekneme o něm, že je to *osobnost* (pochybují, že se muži cítí ukryti za ženským rodem), nebo dokonce *významná postava dějin*, *moudrá bytost*, *autorita*, *kapacita*, *celebrita*, *hvězda*. Ženského rodu jsou i slova *mag-nificence*, *excelence*, *výsost* aj., která všechna vyjadřují vysoké hodnocení, a pro každého muže je ctí, když je takovým femininem označen. Řekneme *zasedal parlament*, ale *zasedala vláda*, a *ministerstvo* je zase rodu středního. Nebylo by snadné předělat češtinu na jazyk bezrodý nebo rodově dokonale paralelní.

Citlivost vůči kategorii rodu se ovšem v češtině v posledních letech nepochybně zvyšuje: častěji než dříve slyšíme z médií: *moderátoři a moderátorky*, *hlasatelé a hlasatelky*, *sportovci a sportovkyně* apod. Znamená to, že gramatická kategorie rodu je

navštívila Templeová. Nepoznáme, kdo koho navštívil. Obě vysvětlení jsou možná, protože v češtině nemáme pevný slovosled, podle kterého bychom to mohli bezpečně určit.

Jaká příjmení mohou při přechylování působit problémy?

Především ta, u kterých si nejsme jisti, zda je vůbec přechýlit máme, či ne. I přes všechny výhody přechylování by jistě bylo nerozumné prosazovat je u všech ženských jmen bez rozdílu. Je třeba mít na zřeteli také tradici užívání konkrétního jména v češtině, zvláště

v češtině nově interpretována jako kategorie významová, je zvýznamňována jako kategorie vyjadřující rod přirozený. I někteří jazykovědci (a jazykovědkyně) se o náznak rodového paralelismu občas pokoušejí, když píší *badatelé a badatelky*, *lingvisté a lingvistky*, ale spíše jen vzácně, protože důsledně to v češtině, jak jsme viděli, dost dobře dělat nejde. Záleží na uživateli češtiny, jak budou kategorii rodu chápat a k jakému řešení se přikloní.

S panem Fisherem a paní Fisher

u jmen uměleckých (např. *Marylin Monroe*, nikoli *Monroeová*, *Edith Piaf*, nikoli *Piafová*, *Greta Garbo*, nikoli *Garbová* a mnohé další), důležitý je i původ jména – např. jména orientální v češtině zpravidla zůstávají nepřechýlená (*Yoko Ono*, nikoli *Onová*, *Feng-Jün Song*, nikoli *Songová*). Někdy může být jméno používáno nepřechýlené také z komerčních důvodů jako určitý druh obchodní značky, proto na obálkách knih často vidíme jména spisovatelek jako *Barbara Delinsky* (nikoli *Delinská*) apod. Mezi komplikované typy jmen patří také zdvojená ženská příjmení. Přechylujeme buď obě jejich části, nebo (zvláště u jmen cizích) pouze jejich druhou část (*Shirley Temple-Blacková*, *Benita Ferrero-Waldnerová* atd.).

Pokud si při zacházení s ženskými jmény nejsme jisti, může nám pomoci kniha M. Knapové *Naše a cizí příjmení v současné češtině* (TAX AZ KORT, Liberec 1992), která se přechylováním zabývá velmi podrobně.